

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՅ-ԱՂԻՔԵԶԱՆԱԿԱՆ ԱՌԵՎՏՐԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1923-1927 թթ.)

ԳՐԻԳՈՐ ԲԱԼԱՍԱՆՅԱՆ

ՀԽՍՀ իշխանությունները Աղրբեջանի պետական և կոոպերատիվ բազմաթիվ ձեռնարկությունների հետ աշխատանքային լայն կապեր ունեին, որոնք ձևավորվել էին դեռևս 1921-1922 թթ.: Դրանք մեծապես նպաստեցին Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության զարգացմանը: Այս համագործակցությունը ապահովում էր Աղրբեջանից դեպի Հայաստան նավթի անխափան առաքումը, որի փոխարեն Հայաստանից արտահանվում էին հանքաքար և այլ ապրանքներ¹: Այս թեմային մասամբ անդրադարձել ենք: Թեմային իրենց աշխատություններում անդրադարձել են նաև Վ. Ղազախեցյանը², Ինչպես նաև Զ. Գրաբսկին³: Վ. Ղազախեցյանը անդրադարձել է բոլշևիկների կողմից իրականացվող նոր տնտեսական քաղաքականությանը՝ նեպին, քանի որ այդ քաղաքականությունը թույլ տվեց զարգացնել նաև արտաքին առևտուրը, իսկ Զ. Գրաբսկին խոսում է Անդրֆեդերացիայի շրջանակներում Անդրկովկասում իրականացվող արտաքին առևտրի մասին՝ անդրադարձ կատարելով նաև 1927 թ. Անդրկովկասի արտաքին առևտրի ժողկոմատի՝ ԽՍՀՄ արտաքին առևտրի անդրկովկասյան լիազորության վերածվելու փաստին:

Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները մոռացության չտվեցին արտաքին առևտրատնտեսական առնչություններ հաստատելու այն հարուստ փորձը, որը կուտակվել էր մինչև ԽՍՀՄ անդամ դառնալը, և 1923 թ. սկսած ակտիվ գործունեություն ծավալեցին երկրի սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավման համար՝ քաջ գիտակցելով, որ այդ գործում մեծ դեր կարող է խաղալ նաև արտաքին առևտուրը: Այդ հարաբերությունները պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու մասի: Առաջին կեսին՝ 1923-1925 թթ., հայկական կողմը քայլեր էր կատարում գյուղատնտեսության զարգացման համար. որպես ապրանքափոխանակության հիմք ընդունվել էր բամբակը: Իսկ երկրորդ կեսին՝ 1925-1927 թթ., հարաբերությունները աղրբեջանցիների հետ միտված էին երկրի արդյունաբերության զարգացմանը, և ապրանքափոխանակության ու առևտրի հիմնական միջոց էին նավթն ու նավթամթերքները:

¹ Այս մասին տես **Գ. Ա. Բալասանյան**, Խորհրդային հանրապետությունների հետ ՀԽՍՀ առևտրատնտեսական առնչությունների պատմությունից 1921-1922 թթ., «Հայոց պատմության հիմնահարցեր», № 10, Եր., 2009:

² Տես **Վ. Ն. Ղազախեցյան**, Հայաստանը 1920-1940 թթ., Եր., 2006:

³ Տես **Զ. Զ. Գրաբսկի**, Անդրկովկասի արտաքին առևտրական կապերի զարգացումը Անդրֆեդերացիայի ժամանակ (1922-1936 թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 9, Եր., 1968:

1923 թ. պետական-կոոպերատիվ առևտրի գծով ՀՍԽՅ-ում ձեռք էին բերվել զգալի հաջողություններ, որոնք հետագա տարիներին ավելի ծավալվեցին և ամրապնդվեցին: Այդ ժամանակ խորհրդային Հայաստանում ամբողջ մանրածախ առևտուրը միավորված էր 1922 թ. սեպտեմբերին ստեղծված Հայպետառի (1923 թ. փետրվարի 10-ին այն վերանվանվեց Հայառ) համակարգում: Այն իր բաժանմունքներն ուներ հանրապետության տարբեր գավառներում, ինչպես նաև հարևան խորհրդային հանրապետություններում⁴:

Հայառը, ինչպես խորհրդային և ոչ խորհրդային մի շարք այլ հանրապետություններում, ակտիվ գործունեություն էր ծավալել նաև Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում: Դեռևս 1921 թ. փետրվարից ՀՍԽՅ-ն Նախիջևանում ուներ տնտեսական ներկայացուցչություն: Անդրկովկասյան հանրապետությունների՝ 1922 թ. դեկտեմբերին ԽՍՀՄ անդամ դառնալուց հետո՝ 1923 թ. հունվարից, Հայառը սկսում է ակտիվ գործունեություն ծավալել Նախիջևանում:

Չնայած իշխանությունների կողմից ձեռնարկված ակտիվ քայլերին՝ 1923 թ. հունվարին Հայաստանում տնտեսական վիճակը շարունակում էր մնալ ծանր: Հայաստանում զգացվում էր հացահատիկի, առաջին անհրաժեշտության ապրանքների, ինչպես նաև կանխիկ դրամական միջոցների կարիք: Այս հանգամանքը ստիպում էր ՀՍԽՅ իշխանություններին դիմելու խիստ քայլերի՝ երկրում առկա դրամական սակավ միջոցների նպատակային օգտագործման համար: Բացի դրանից, փորձում էին աշխուժացնել ապրանքափոխանակությունը Հայաստանի սահմանակից երկրների հետ :

Շարուրի բաժանմունքը գործում աշխատանք էր տանում Նախիջևանում՝ բամբակ ձեռք բերելու համար: Ճիշտ է, Հայաստանի թեթև արդյունաբերությունը դեռ նոր էր զարգանում, բայց և այնպես կարիք էր զգում բամբակի ներմուծման, սակայն պարզ էր, որ ՀՍԽՅ թեթև արդյունաբերությունը ի վիճակի չէր սպառելու ներմուծվող բամբակի ողջ խմբաքանակը: Բամբակի գլխավոր սպառող էր ՌեֆՍՅ-ն, և Հայաստանի իշխանությունները բամբակը փոխանակում էին Ռուսաստանում:

Բամբակից բացի, Հայառի Շարուրի բաժանմունքը ակտիվ աշխատանք էր տանում նաև Նախիջևանից աղ ձեռք բերելու համար:

1923 թ. հունվարի 27-ին Հայպետառի տնօրենը նամակ է ուղարկում Շարուրում Հայպետառի ներկայացուցիչ Հաջի Հախունդովին՝ հայտնելով, որ իրենց մոտ եղած ապրանքները պետք է վաճառեն կամ կանխիկ դրամով, կամ փոխանակեն բամբակի հետ: Նամակում խնդրվում էր խնայել դրամական միջոցները, ըստ այդմ՝ հրահանգվում էր բաժանմունքի աշխատակիցներին աննպատակ գործուղումների չուղարկել, իսկ խիստ անհրաժեշտության դեպքում դա անել միայն Հայպետառի վարչության թույլտվությամբ, ինչպես նաև կատարել մանրամասն թղթավարություն: Հայտնվում էր, որ Հայպետառի վարչության հասցեով ուղարկվել է մեկ վագոն կերոսին, որը Շարուրում պետք է փոխանակվի բամբակի հետ: Նամակում Հախունդովին խնդրում էին հավաքել և պահեստավորել Շարուրում եղած բամբակի ողջ խմբաքանակը, քանի որ մոտ ժամանակներում վարչությա-

⁴ Տե՛ս Ա. Մ. Հակոբյան, Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման շրջանում (1921-1925 թթ.), Եր., 1955, էջ 263:

ընդ պետք էր լինելու երեք վագոն բամբակ⁵:

1923 թ. մարտի 13-ին Նախիջևանի բաժանմունքի լիազոր Օհանջանյանի և Նախիջևանի «Դրուժբա» ընկերության ղեկավար Վարդանովի միջև պայմանագիր է ստորագրվում, համաձայն որի՝ ընկերությունը պարտավորվում էր Հայաստանին վաճառել 60.000 փուֆ⁶ աղ, սակայն ոչ թե միանգամից, այլ ամսական 20.000 փուֆ⁷:

Բամբակի գնումից զատ Հայառը քայլեր էր ձեռնարկում Շարուրում սեփական ցանքատարածություններ հիմնելու ուղղությամբ, ինչը հաջողությամբ իրականացնելու դեպքում մեծապես կազդեր նաև տեղում բամբակի ինքնարժեքի վրա:

Ապրիլի 14-ին Հայառի առևտրի բաժանմունքի ղեկավար Մելիքը Տեր-Սահակյանին հայտնում է, որ իրենց կողմից բաժանմունքին ուղարկվել է 800 փուֆ բամբակի սերմ⁸:

Ապրիլի 17-ին Հայառի տնօրենը հեռագրում է Նախիջևանի բաժանմունքի ղեկավար Տեր-Սահակյանին, որտեղ այլ հարցերի շարքում խոսվում է նաև բամբակի մասին: «Մեզ այդ հարցը շատ է հետաքրքրում»⁹, - նշված է հեռագրի վերջում:

Երկու օր անց՝ ապրիլի 19-ին, նույն հասցեով Հայառի տնօրենի կողմից դարձյալ հեռագիր է ուղարկվում, որտեղ նշվում էր, որ Հայառը ներկայացուցչությանը կարող է հատկացնել 200 փուֆ շաքար՝ մեկ փուֆը 12 ռ. 20 կոպ., և 10 փուֆ թեյ՝ 1 փուֆը 120 ռ.: Հեռագրում պահանջվում է իրենց մոտ եղած ողջ բամբակը առանց հետաձգելու ուղարկել՝ հավելելով, որ անհրաժեշտ է բաժանմունքում գտնվող ողջ կերոսինը վաճառել և դրանով մարել վերցրած բամբակի գումարը¹⁰:

Ապրիլի 21-ին Հայառի առևտրի բաժնի ղեկավարը հեռագրում է Տեր-Սահակյանին և հայտնում, որ Հայառը բաժանմունքին փոխանցել է 1493 ռ. 30 կոպ.՝ բամբակի նոր խմբաքանակ փեռք բերելու համար: Հեռագրում խնդրվում էր նաև Հայառի Ալեքսանդրապոլի բաժանմունքին ուղարկել իրենց մոտ եղած մեկ վագոն բրինձը¹¹:

Նախիջևանի բաժանմունքից զատ Հայառի վարչությունն էր քայլեր ձեռնարկում Նախիջևանում այլոց միջոցով բամբակ ձեռք բերելու ուղղությամբ: 1923 թ. ապրիլի 30-ին Հայառի կառավարիչ-տնօրենի տեղակալ Անուշավան Տեր-Առաքելյանը Նախիջևանի բնակիչներ Սադիխովի և Եղյանցի հետ պայմանագիր է ստորագրում նրանցից բամբակ գնելու վերաբերյալ:

Շուտով բաժանմունքի ղեկավարությունը փոխվում է: Միգուցե դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ Հայառի վարչությունը բաժանմունքի գործունեությունը ոչ արդյունավետ էր համարում, կամ գուցե այլ պատճառով (արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրության ժամա-

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 554, ց. 1, գ. 31, թ. 32:

⁶ 1 փուֆը = 16 կգ:

⁷ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 42, թ. 17:

⁸ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 31, թ. 134:

⁹ Նույն տեղում, թ. 135:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 137:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 142:

նակ պարզել չհաջողվեց):

1923 թ. հունիսին Տեր-Սահակյանին փոխարինում է Երեն Տեր-Խաչատրյանը: Հունիսի 7-ին Հայառի առևտրի բաժնի ղեկավարը նրան է ուղարկում պարտականությունների այն ցանկը, որոնց Տեր-Խաչատրյանը պետք է հետևեր իր գործունեությունն իրականացնելիս: Նրան հանձնարարվում էր Շարուր հասնելուն պես ընդունել բաժանմունքը, շրջել ողջ շրջանում, պարզել Հայառի պատկանող բամբակի ցանքերի ընդհանուր քանակը, կազմել այն գյուղացիների ցուցակը, որոնց բաժանված են սերմերը: Պահանջվում էր բաժանմունքի ընդունումն ավարտել Շարուր հասնելուն պես՝ երեք օրվա ընթացքում՝ տեղյակ պահելով առևտրի բաժնին¹²:

Ինչ-ինչ պատճառներով Երեն Տեր-Խաչատրյանը չի կարողանում կատարել այդ հանձնարարությունը, և Հայառի առևտրային բաժնի ղեկավար Մելիքը ստիպված ինքն է մեկնում Շարուր՝ տեղում իրավիճակին ծանոթանալու համար: Հունիսի 13-ին Մելիքը գրություն է ուղարկում Հայառի վարչություն, որտեղ հայտնում է, որ հունիսի 10-ին մեկնել է Շարուր, շրջել Հայառի պատկանող բոլոր ցանքատարածություններով, որոնք տեղաբաշխված են 34 գյուղերում: Նրա խոսքերով, Հայառի կողմից գյուղացիներին բաժանված 1800 փուխ բամբակի սերմից չի ծլել 206 փուխը: Նման իրավիճակ է նաև Աղբբամբակում և մյուս վարչություններում: Դա պայմանավորված էր դաշտերի՝ չորս-հինգ տարի վարած չլինելով: Այդ պատճառով Մելիքը հրահանգել է կանխավճարի երկրորդ կեսը չվճարել այն տնտեսություններին, որոնցում առկա է նման բարձիթողի վիճակ¹³:

Նույն ամսին Հայառի վարչությունը քայլեր է ձեռնարկում Նախիջևանի բամբակի մաքրման գործարանը վարձով վերցնելու համար: Առևտրի բաժնի ղեկավարը նամակ է ուղարկում Շարուրի բաժանմունքի ղեկավարին և նշում, որ անհրաժեշտ է՝ վերջինս մեկնի Նախիջևան և բանակցություններ սկսի տեղի գործկոմի հետ՝ Կևորկով եղբայրներին պատկանող բամբակի մաքրման գործարանը վարձով վերցնելու համար: Նամակում պահանջվում էր պայմանագրի ստորագրման նախապայման դնել գործարանը երկարաժամկետ վարձով տրամադրելը, բացի դրանից՝ անհրաժեշտ էր բանակցությունների ժամանակ հասնել այն բանին, որ գործարանի վերանորոգման ողջ գումարը մտցվեր վարձավճարի մեջ: Պահանջվում էր նաև կազմել գործարանի ամենակարևոր հատվածների վերանորոգման նախահաշիվը՝ քաջ գիտակցելով, որ տվյալ պահին Հայառը խուսափում է արտադրություն կազմակերպելուց: Նամակում հիշեցվում էր, որ Հայառը իր ունեցած ողջ գումարը ներդրել էր հունքի ձեռքբերման և գնումներ կատարելու նպատակով, այդ պատճառով պետք չէր մտածել խոշոր ծախսերի մասին:

Նամակի երկրորդ մասում խոսվում էր կերոսինի վաճառքի մասին. նշվում էր, որ տվյալ պահին դեպի Պարսկաստան կերոսինի արտահանումը խիստ դժվար է, այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ էր աշխատել կերոսինը ապրանքափոխանակության միջոցով իրացնել Նախիջևանում¹⁴:

¹² Տե՛ս նույն տեղը, գ. 31, թ. 168:

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 52, թ. 266:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 31, թ. 216:

Թե ինչպես Հայաստանի Շարուրի բաժանմունքի ղեկավարը կատարեց Հայաստանի վարչության այս հրահանգը, արխիվային փաստաթղթերն ուսումնասիրելիս պարզել չհաջողվեց:

Քամբակի վրացման գործարանների խնդրին հունիսի 13-ին Հայաստանի վարչությանը հղած իր նամակում անդրադառնում է նաև Մելիքը: Նա նշում է, որ ինքը տեղում ծանոթացել է այդ խնդրին, և ընտրվել է եղիազարյանցին պատկանող գործարանը, որովհետև այն հագեցած է բոլոր անհրաժեշտ սարքավորումներով, և նորոգելու համար անհրաժեշտ է ընդամենը 300 ռուբլի, որը հետո մտցվելու է վարձավճարի մեջ: Քանի որ Շարուրում բոլոր գործարանները Նախիջևանի գործկոմի ենթակայության էին, Մելիքը խնդրում է Հայաստանի վարչությանը գործարանը վարձակալելու վերաբերյալ բանակցություններ սկսել գործկոմի հետ, հակառակ դեպքում առանց գործարանի Հայաստանը ի վիճակի չի լինի հավաքելու անհրաժեշտ քանակությամբ բամբակ¹⁵:

Արխիվային փաստաթղթերն ուսումնասիրելիս պարզ է դառնում, որ, այնուամենայնիվ, Հայաստանի վարչությունը դժգոհ էր Նախիջևանի մասնաճյուղի գործունեությունից և մտադիր էր լուծարել այն: Մասնաճյուղի ղեկավար Օհանջանյանը, որին հանձնարարված էր անձամբ իրականացնել այդ գործընթացը, հոգու խորքում համամիտ չլինելով վարչության որոշման հետ, քայլեր է ձեռնարկում մասնաճյուղը լուծարումից փրկելու համար:

Նա 1923 թ. հունիսի 27-ին Նախիջևանի մասնաճյուղի դրության և հեռանկարների մասին զեկույց է ուղարկում Հայաստանի վարչություն: Ձեկույցում նշվում է, որ թեև բաժանմունքի անգործության և վնասով աշխատելու պատճառով դրվել է վերջինիս լուծարման հարցը, սակայն առևտրային գործառույթների աշխուժացման դեպքում այն Հայաստանի մյուս բաժանմունքներից ոչ վատ կարող է աշխատել: Ըստ Օհանջանյանի՝ բացվում է դեպի Ջանգեզուր տանող ճանապարհը: Ջանգեզուրի բնակչությունը սկսել է հաց և աղ գնել Նախիջևանից: Գիշտ է, զանգեզուրցի գյուղացին կանխիկ դրամ չունի, սակայն հացի և այլ ապրանքների դիմաց նրանք տալիս են խոշոր եղջերավոր անասուններ: Սա նշանակում է, որ Նախիջևանը Ջանգեզուրի համար կարող էր հացահատիկ և այլ ապրանքներ ձեռք բերելու բազա դառնալ: Այդ պատճառով Օհանջանյանը առաջարկում է հետաձգել բաժանմունքի լուծարման հարցի քննարկումը և բանակցություններ սկսել Ջանգեզուրի գործկոմի տնտեսական մարմինների հետ, քանի որ հնարավոր է ապահովել ապրանքափոխանակություն: Օհանջանյանն առաջարկում է նաև Ջանգեզուրի գործկոմի հետ առևտուր կատարելու համար մթերել մինչև վեց վագոն հացահատիկ, մինչև տասնհինգ վագոն աղ, մեկ վագոն շաքար և մանուֆակտուրա¹⁶:

Փաստորեն, սրանով Օհանջանյանն առաջարկում էր Ջանգեզուրից ստացված ապրանքները վաճառել Նախիջևանում և ստացված գումարով հոգալ բաժանմունքի ծախսերը: Չի կարելի միանշանակ պնդել, թե առաջարկը վարչության կողմից ընդունվել է, սակայն արխիվային փաստա-

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 52, թ. 266:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 279բ (շրջերես):

թղթերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բաժանմունքը հունիս ամսից հետո էլ հաջողությամբ իրականացնում էր իր գործառույթները:

Այսպես, օգոստոսի 25-ին Ադրբեջանի արդյունաբերության և առևտրի ժողովուրդի կազմում գտնվող աղի վարչության Նախիջևանի բաժանմունքի ղեկավար Դադաշևի և Հայառի վարչության լիազոր Մելիքի միջև աղ գնելու պայմանագիր է ստորագրվում: Այն բաղկացած էր յոթ կետից: Առաջին կետի համաձայն՝ Նախիջևանի բաժանմունքը Հայառին ապառիկ կարգով վաճառում է 20.000 փութ խոշոր աղ՝ 1 փութը 60 կոպեկ: Աղի նշված խմբաքանակը անմիջապես փոխանցվում էր Նախիջևանի բաժանմունքի կողմից (կետ 2): Հայառը պարտավորվում էր գումարը վճարել մեկ ամսվա ընթացքում: 3.000 ռ. վճարվելու էր սեպտեմբերի 5-ին, 3.000 ռ.-ն՝ սեպտեմբերի 15-ին, իսկ մնացած 6.000 ռ.-ն՝ աղի ամբողջ խմբաքանակը ստանալուց հետո (կետ 3)¹⁷:

Երեք օր հետո՝ օգոստոսի 28-ին, նույն քաղաքի բնակիչ Ջամբար Ալիևը և Հայառի Նախիջևանի բաժանմունքը Նախիջևանում պայմանագիր են ստորագրում այն մասին, որ նա Հայառին վաճառում է 50 փութ բամբակ՝ 1 փութը 6 ռ. 50 կոպեկ: Բամբակի ամբողջ խմբաքանակը Ալիևը պարտավորվում էր տրամադրել մինչև նոյեմբերի 1-ը¹⁸:

Հայառը մինչև տարվա վերջ շարունակում է իր արդյունավետ գործունեությունը՝ ձեռք բերելով մեծ քանակությամբ բամբակ և առաջին անհրաժեշտության այլ ապրանքներ:

Այսպես, 1923 թ. դեկտեմբերի 9-ին Հայառի առևտրային բաժնի վարիչը գրություն է ուղարկում ՀՍԽՀ մաքսային վարչություն՝ խնդրելով թույլատրել Շարուրի մաքսակետի միջոցով Նախիջևանից արտահանել 1.000 փութ բամբակ և 1.000 փութ ձեթ¹⁹:

Առաջին հայացքից թվում է, թե Նախիջևանի բաժանմունքում ամեն բան կարգին էր, և Հայառի վարչությունը գոհ էր ղեկավարության աշխատանքից: Սակայն դա խաբուսիկ էր: Գիշտ է, մեր ձեռքի տակ չկան վարչության կողմից Նախիջևանի բաժանմունքի գործունեությունից դժգոհության ուղղակի փաստեր, սակայն 1924 թ. նոյեմբերի սկզբին վարչության ընդունած որոշումները և հետագա գործողությունները անուղղակի վկայում են դրա մասին:

Այսպես, 1924 թ. նոյեմբերի 5-ին Հայառի վարչության № 8 հրամանով Հայառի Նախիջևանի բաժանմունքի ղեկավարության կազմում տեղի է ունենում փոփոխություն, և Իսահակ Բեկնազարյանը նշանակվում է այդ բաժանմունքի ղեկավար²⁰:

Նոյեմբերի 31-ին տեղի է ունենում Հայառի Նախիջևանի բաժանմունքի ընդհանուր ժողովը, որին ներկա են լինում բաժանմունքի Մեղրիի մասնաճյուղի ղեկավար Օգանեզովը, Շարուրի մասնաճյուղի ղեկավար Դալաչյանը, Դարալազյազի²¹ մասնաճյուղի ղեկավար Օգանեզովը, Ջանգեզուրի լիազոր Քերունցը և ուրիշներ: Վարչությունը ներկայացնում է Մելքունյանը,

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 42, թ. 7:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 6:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 33, թ. 19:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 214, թ. 23:

²¹ Ներկայիս Վայքը:

որը բացում է ժողովը: Նա նշում է, որ Հայառի կողմից Հայաստան է ներկրվել մոտ 600.000 փուլ հացահատիկ, և ընթացիկ տարում նախատեսվում է այդ թիվը հասցնել 2.000.000 փուլի: Մեկընամյանը հայտնում է նաև, որ վարչությունը կազմել է համապատասխան հրահանգներ, որոնց պետք է հետևեն բոլոր հաշվետարները:

Նրանից հետո ելույթ են ունենում տարբեր բաժանմունքների ներկայացուցիչներ, որոնցից Մեղրիի ներկայացուցիչ Օգանեզովը Հայառի վարչության ուշադրությունն է հրավիրում այն փաստին, որ տեղերում գործկոմները Հայառը դիտում են որպես վաշխառուական հիմնարկություն և ամեն կերպ խոչընդոտում են նրա աշխատանքը: Շարուրի ներկայացուցիչ Ղալաշյանը նշում է, որ ապրանքների պակասությունը ազդում է ընդհանուր շրջանառության վրա: Բաժնի կապը վարչության հետ շատ վատ է, և հաճախ կարևոր փաստաթղթերը հասցեատիրոջն են հասնում ժամկետից 4-5 օր հետո միայն: Դարալազյազի ներկայացուցիչ Օգանեզովը խնդրում է բաժանմունքները ժամանակին ապահովել սեզոնային ապրանքներով: Նախիջևանի մասնաճյուղից Սակուլյանը բողոքում է, որ կոոպերատիվները չեն ցանկանում գործ ունենալ Հայառի հետ՝ պատճառաբանելով, որ Հայառի ապրանքները շատ թանկ են:

Ժողովը խնդրում է վարչությանը՝ իրենց ապրանքներ տրամադրել ավելի ցածր գներով, քան վաճառվում է կոոպերատիվներին²²:

Նախիջևանի բաժանմունքի վարիչ նշանակվելուց գրեթե երեք ամիս անց՝ 1925 թ. փետրվարի 24-ին, Բեկնազարյանը հրապարակում է կարգապահական կանոններ բաժանմունքի բոլոր աշխատակիցների համար²³: Այս քայլերը ցույց են տալիս, որ բաժանմունքում բարձրորդի վիճակ էր, և Բեկնազարյանը ստիպված էր նման քայլերի դիմել՝ վիճակը շտկելու և բաժանմունքի աշխատանքները բնականոն հունի մեջ դնելու համար: Հարկ է նշել, որ Բեկնազարյանի կողմից իրականացվող քայլերը արժանանում էին Հայառի ղեկավարության աջակցությանը:

Սեպտեմբերի 24-ին Հայառի վարչությունը գրություն է ուղարկում Նախիջևանի բաժանմունք և խնդրում հայտնել աշխատակիցների մասին, թե ինչ ընդունակությունների տեր են և այլն²⁴:

Բեկնազարյանի նշանակումից հետո Նախիջևանի բաժանմունքի ղեկավարի գործունեության շրջանակները ընդլայնվում են: Եթե մինչ այդ ղեկավարի հիմնական գործառույթը Շարուր-Նախիջևանում բամբակի և հացահատիկի ձեռքբերումն էր ու փոխադրումը Հայաստան, ապա Հայառի վարչությունը որոշում է Բեկնազարյանի գործառույթների մեջ մտցնել նաև Պարսկաստանի առանձին շրջաններից հացահատիկի ձեռքբերումը:

1925 թ. հունվարի 2-ին վարչությունը Բեկնազարյանին վկայական է տալիս առ այն, որ նա գործուղվում է Պարսկաստանի Մակուի խանություն՝ հացամթերքի գնումներ կատարելու համար²⁵:

Նույն օրը նմանատիպ վկայական տրվում է նաև Հայառի վարչության աշխատակից Բահմուլ Կենգերլինսկուն: Ըստ այդմ՝ վարչությունը գրու-

²² Տե՛ս նույն տեղը, գ. 70, թ.1-2:

²³ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 214, թ. 62:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 214, թ.120:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 224, թ. 7:

թյուն է ուղարկում ներքգործողկոմ և հայտնում, որ Իսահակ Բեկնազարյանին և Բահմուլ Կենգերլինսկուն անհրաժեշտ է անցաթուղթ Շահթախթ կայարանի վրայով Պարսկաստան անցնելու և Մակուի խանության սահմաններում հացամթերքի գնումներ կատարելու համար:

Նախիջևանից բացի, Չայառը բաժանմունք ուներ նաև Ադրբեջանի մայրաքաղաք Բաքվում, որը, սակայն, բացվել էր Շարուրի գրասենյակից ուշ՝ 1923 թ. սեպտեմբերին: Պատճառը կարող էր լինել այն, որ Չայառի վարչությունը հետազոտում էր ադրբեջանական շուկան, և քանի որ Նախիջևանի բաժանմունքը միայնակ չէր կարող առևտրական գործառույթներ իրականացնել Ադրբեջանի ողջ տարածքում, Չայառի վարչության կողմից ընդունվեց որոշում բաժանմունք ունենալ նաև Բաքվում:

1923 թ. սեպտեմբերի 24-ին Չայառի վարչությունը Մուրադ Ղազարյանին նշանակում է Բաքվում Չայառի ներկայացուցիչ: Ղազարյանին տրված լիազորագրի համաձայն՝ նա իրավունք էր ստանում ստորագրելու պայմանագրեր, համաձայնագրեր, գործարքներ իրականացնելու շարժական և անշարժ գույքի գրավադրմամբ, գումար ստանալու բանկից, ներկայացնելու Չայառը վարչական և դատական հիմնարկություններում և այլն²⁶: Հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 25-ին, Ղազարյանը հեռագրում է Բաքվում ՅՍԽՀ լիազոր ներկայացուցչությանն այն մասին, որ ինքը նշանակվել է Բաքվում Չայառի բաժանմունքի ղեկավար²⁷:

Չայառի Բաքվի բաժանմունքը աչքի էր ընկնում ակտիվությամբ և արդյունավետ գործունեությամբ: Բաժանմունքի ղեկավարությունը բանակցություններ էր վարում Բաքվում գտնվող բազմաթիվ ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների ներկայացուցիչների հետ՝ փոխշահավետ համագործակցություն հաստատելով նրանց և Չայառի միջև:

1923 թ. դեկտեմբերի 24-ին Ղազարյանի և Մետալլոսինդիկատի Անդրկովկասի բաժանմունքի ղեկավար Իոաննիսյանի միջև կնքվում է պայմանագիր, համաձայն որի՝ Մետալլոսինդիկատը Չայառին էր տրամադրում իր գործարանների կողմից արտադրվող ապրանքների մենաշնորհային վաճառքը Խորհրդային Չայաստանի ողջ տարածքում: Պայմանագիրը ստորագրվում էր մեկ տարի ժամկետով: Մետալլոսինդիկատը պարտավորվում էր որպես ապրանքաշրջանառության ֆոնդ Չայառին տրամադրել 20.000 ռուբլուց ոչ պակաս արժողությամբ ապրանքներ և այդ ֆոնդն անընդհատ համալրել նոր ապրանքներով: Չայառը ապրանքները Մետալլոսինդիկատի կողմից որոշված գներից էժան վաճառելու իրավունք չուներ, բացի դրանից՝ ապառիկ կարգով վաճառված ապրանքների համար ողջ պատասխանատվությունն ընկնում էր Չայառի վրա: Վերջինս պարտավորվում էր ամեն ամիս հաշվետվություն ներկայացնել իր կատարած գործունեության մասին²⁸:

1923 թ. դեկտեմբերին Չայառը բաժանմունք է բացում նաև Ջանգեզուրում, ինչը վկայում է այն մասին, որ այն ընդլայնում էր իր գործունեության աշխարհագրությունը: Նոր բաժանմունքի նկատմամբ վերահսկողու-

²⁶ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 107, թ. 3:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 1:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 88-89:

թյուն պետք է իրականացնել Բաքվի բաժանմունքը, որը նաև պետք է նրան օգնել տարբեր հարցերում: Դեկտեմբերի 28-ին Հայառի կառավարիչ-տնօրենը հեռագրում է Բաքվի բաժանմունք՝ հայտնելով, որ իրենց կողմից Ձանգեզուրում բացվել է բաժանմունք, և ղեկավար է նշանակվել Նիկոլայ Դորունցը: Հեռագրում խնդրվում է նշված բաժանմունքին տրամադրել 3.000 ռուբլի արժողությամբ տարբեր ապրանքներ²⁹:

1924 թ. փետրվարի 23-ին Ղազարյանը գրություն է ուղարկում Հայառի վարչությանը այն մասին, որ շաքարի տրեստի Անդրկովկասի բաժանմունքների ղեկավարությունը համաձայն է, որ Հայառը լինի իր ներկայացուցիչը Խորհրդային Հայաստանում, և խնդրում էր բոլոր հարցերը քննարկել Թիֆլիսում գտնվող իրենց ներկայացուցչության հետ: Բացի այդ, հաղորդվում էր, որ Բաքվի գրասենյակը Ձանգեզուրի համար 30-օրյա ժամկետով ապառիկ կարգով վերցրել է 150 փութ շաքար, հույս հայտնելով, որ կարելի է մտածել նաև ավելի մեծ ծավալների մասին³⁰:

Ցավոք, մեզ չհաջողվեց պարզել, թե ինչ ընթացք է ստացել այս փաստաթուղթը:

1924 թ. մարտի 1-ին Ղազարյանը մեկ այլ գրություն է ուղարկում Հայառի վարչությանը և հայտնում, որ Բաքվի Լենինի անվան տեքստիլ ֆաբրիկայի հետ պայմանավորվածություն է ձեռք բերվել ամսական 150.000 արշին մանուֆակտուրա ձեռք բերելու ուղղությամբ: Վճարումը պետք է իրականացվել կանխիկ կամ բանձակով: Քանի որ այդ մանուֆակտուրան նախատեսված էր Խորհրդային Հայաստանի համար, անհրաժեշտ էր, որ Բաքվի բաժանմունքը Հայաստանի շրջաններում ունենար (Հայառի բաժանմունքներում) այդ ապրանքի տեղաբաշխման կոնկրետ ծրագիր, ինչպես նաև պետք է երաշխավորեր, որ ապրանքների դիմաց Հայաստանը պարբերաբար վճարելու էր: Ապրանքը Բաքվից ուղարկվելու էր միայն գումարը կամ բանձակը ստանալուց հետո³¹:

Այս հեռագրին Հայառի վարչության տված պատասխանը ևս մեզ չհաջողվեց հայտնաբերել:

Առանձին դեպքերում ՀՍԽՍՀ ժողովրդական տնտեսության բարձրագույն խորհուրդը Բաքվի բաժանմունքին հարցում էր անում այս կամ այն ապրանքի գինը տեղում ճշտելու, այս կամ այն ապրանքը Բաքվում իրացնելու հնարավորությունների մասին:

Մարտի 19-ին ՀՍԽՍՀ ժողովրդական տնտեսության բարձրագույն խորհրդին ուղարկած գրությունում Ղազարյանը պատասխանում է մի շարք ապրանքների գծով խորհրդի արած հարցմանը: Մասնավորապես նշում է, որ Բաքվում տվյալ պահին կաղնու կեղև հնարավոր չէ ձեռք բերել: Այն կարելի է գնել Խաչմազում կամ Լենքորանում: Մոտ մեկ ամիս առաջ, Ղազարյանի հաղորդմամբ, այդ ապրանքի գինը 1 կեղևի համար կազմել է 75 կոպեկ: Այժմ և ոչխարի մորթի ևս, ըստ Ղազարյանի, Բաքվում չկա, և դրանք կարելի է ձեռք բերել Անդրկասպյան շրջանում: Հստակ գին գոյություն չունեի, սակայն վաճառականները հաղորդում էին, որ ոչխարի մոր-

²⁹ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 155:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 130:

³¹ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 177:

թին արժեք 70-80 կոպեկ, իսկ այժի մորթին՝ 1ռ. 30 կոպեկ: Այս կապակցությամբ բաժանմունքն արդեն հարցում էր կատարել Անդրկասպյան շրջան և Պարսկաստան³²:

Հայառի Բաքվի բաժանմունքն առևտրատնտեսական կապեր հաստատելու նպատակով ակտիվ աշխատանք էր իրականացնում նաև Լեռնային Ղարաբաղի գործկոմի հետ:

1924 թ. մայիսի 29-ին Լեռնային Ղարաբաղի գործկոմի ղեկավար Կարակոզովը հեռագրում է Բաքվում Հայառի բաժանմունք և առաջարկում Ղարաբաղում համատեղ մթերել մետաքս և վաճառել այն հետևյալ պայմաններով.

1. Ղարաբաղի գործկոմն ընթացիկ տարում ձեռք էր բերում մոտ 3000 փուֆ շերամի կոկոն և իրենց հաշվին Ղարաբաղում հիմնված գործարաններում դրանից ստանում մետաքս:

2. Մթերված մետաքսը հանձնվում էր Բաքվի բաժանմունք, որն իրացնում էր այն երկու կողմերի համար ձեռնտու գնով:

3. Մետաքսն իրացնելուց հետո՝ բոլոր ծախսերը ծածկելուն պես, ստացված եկամուտը բաժանվում էր հավասարապես:

4. Գործկոմը Բաքվի բաժանմունքի հետ միասին մինչև հունիսի 15-ը պետք է ներդնէր 10.000 ռ.:

5. Այս գործարքի համար ամեն ամիս պետք է իրականացվեր խիստ հաշվապահություն, և տրվեր հաշվետվություն³³:

Նույն օրը Կարակոզովը երկրորդ հեռագիրն է ուղարկում Բաքվի բաժանմունք և առաջարկում Ղարաբաղում համատեղ մթերել և հետագայում իրացնել 96%-անոց մրգային սպիրտ՝ հետևյալ պայմաններով.

1. Գործկոմը Ղարաբաղից գնում էր մրգի օղի և դրանից ստանում էր սպիրտ:

2. Ստացված սպիրտը հանձնվում էր Բաքվի բաժանմունքին, որը իրացնում էր այն երկու կողմերի համար ձեռնտու գնով:

3. Սպիրտն իրացնելուց հետո՝ բոլոր ծախսերը ծածկելուն պես, ստացված եկամուտը բաժանվում էր հավասարապես:

4. Գործկոմը Բաքվի բաժանմունքի հետ միասին մինչև հունիսի 15-ը պետք է ներդնէր 10.000 ռ.:

5. Այս գործարքի համար ամեն ամիս պետք է իրականացվեր խիստ հաշվապահություն, և տրվեր հաշվետվություն³⁴:

Մխչյանը հեռագրով հայտնում է Կարակոզովին, որ համաձայն են հենց ստացման օրվանից առաջարկը ուժի մեջ համարելու³⁵:

Մայիսի 31-ին Ղազարյանը և Մխչյանը հեռագրով հայտնում են Հայառի վարչությանը, որ իրենց կողմից Լեռնային Ղարաբաղի գործկոմի հետ պայմանավորվածություն է ձեռք բերվել շերամի կոկոնի և սպիրտի համատեղ մթերման ու իրացման վերաբերյալ³⁶:

Հայառի վարչությունը աշխատանքներ էր տանում նաև Հայաստա-

³² Տե՛ս նույն տեղը, թ. 131:

³³ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 325:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 326:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 327:

³⁶ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 324:

նուն արտադրվող մթերքները Բաքվի բաժանմունքի միջոցով այնտեղ իրացնելու ուղղությամբ:

1924 թ. հունիսի 6-ին Հայառի տեսուչ-կարգադրիչ Մելքունյանը հեռագրում է Բաքվի բաժանմունքին և հայտնում, որ վարչությունը կարող է Բաքու առաքել մեծ քանակությամբ հավկիթ: Հեռագրում խնդրվում է ստույգ տեղեկություն տալ, թե շաբաթական որքան ձու է հնարավոր իրացնել Բաքվում³⁷:

Հայառը սկսում է Բաքու հավկիթ առաքել, սակայն դա կարճ ժամանակ է տևում:

Հուլիսի 2-ին Ղազարյանը հեռագրում է Հայառի Լենինականի բաժանմունքին և հայտնում, որ նրանց ուղարկած հավկիթները վատորակ են: Խմբաքանակի 15-18%-ը եղել է նեխած և վատ փաթեթավորված: Բացի դրանից, շոգ եղանակի պայմաններում բեռը Բաքու է հասել միայն 18 օր հետո: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ Բաքվի բաժանմունքը խնդրում է այլևս իրենց հավկիթ չուղարկել³⁸:

Բաքվում Հայառի բաժանմունքը մեծ աշխատանք էր տանում տեղում հայկական գործարանների համար պատվերներ ստանալու և այդ գործարանների արտադրանքը Ադրբեջանի մայրաքաղաքում իրացնելու ուղղությամբ:

Հուլիսի 14-ին Ղազարյանը հեռագիր է ուղարկում Ալավերդու գործարանների վարչությանը և հայտնում, որ հուլիսի 13-ին իրենք ծծմբաքարի վերաբերյալ բանակցություններ են վարել Ազնավթի տեխնիկական մատակարարման բաժնի հետ և պարզել, որ տվյալ պահին ծծմբաքարը Ազնավթի համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Տեխնիկական մատակարարման բաժնին խնդրել է իրենց ներկայացնել կոնկրետ և սպառիչ առաջարկ, որը մոտակա 2-3 շաբաթվա ընթացքում՝ ուրիշ գործարաններից ևս առաջարկների ստացումից հետո, քննարկման առարկա էր դառնալու, որից հետո, եթե հայկական կողմի պայմանները (հատկապես՝ որակը և գինը) ընդունելի լինեն, հնարավոր կլինի կնքել պայմանագիր: Ղազարյանը բաժանմունքի անունից, ի շահ գործարանի, խնդրում էր իրենց ուղարկել կոնկրետ առաջարկ՝ հաշվի առնելով խնդրի բոլոր հանգամանքները, և այդ դեպքում բաժանմունքը կարող էր բանակցություններ վարել և համաձայնության գալ տեխնիկական մատակարարման բաժնի հետ: Դրա համար գործարանի տնօրենությանը խնդրվում էր բաժանմունքին ներկայացնել իրենց ցանկությունները և վճարման պայմանները: Դրանով բաժանմունքին հնարավորություն էր տրվում օգտագործելու վճարման այլ տարբերակներ և՛ նավթամթերքով կամ Հայաստանի տեքստիլ գործարանների համար Ազնավթի գործարանների պատրաստած չուզունե կանգնակներ տալով³⁹:

Թե ինչպիսին եղավ Ալավերդու գործարանների վարչության պատասխանը Բաքվի բաժանմունքի առաջարկին, արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրության ժամանակ պարզել չհաջողվեց:

Ադրբեջանական նավթային սինդիկատի հետ հարաբերություններում

³⁷ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 334:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 401:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 426:

որոշակի սառնություն է սկսում նկատվել 1926 թ. աշնանից: Նավթամթերքների առաքումը Բաքվից տեղի էր ունենում ընդհատումներով, ինչը հարուցում է հայկական կողմի, մասնավորապես Հայկոոպի դժգոհությունը, որը Հայաստան նավթի հիմնական ներկրողներից էր:

1926 թ. սեպտեմբերի 22-ին Հայկոոպի վարչության անդամ Ստամբուլցյանը հեռագրում է ՀՍԽՅ-ում Անդրկովկասի ներքին առևտրի ժողկոմատի լիազոր ներկայացուցչություն և հայտնում, որ, համաձայն Բաքվում Հայկոոպի ներկայացուցչի տվյալների, նավթային սինդիկատը կտրուկ կրճատել է հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսների համար նախատեսված նավթի բացթողումը, որը լուրջ խնդիրներ կառաջացնի ՀՍԽՅ-ում բնակչությանը նավթի մատակարարման գործում, և այդ պարագայում Հայկոոպը պատասխանատվություն չի կրում բնակչության կարիքների ապահովման հարցում⁴⁰: Հաջորդ իսկ օրը՝ սեպտեմբերի 23-ին, ՀՍԽՅ-ում Անդրկովկասի ներքին առևտրի ժողկոմատի լիազոր ներկայացուցչի Պիրգուլյանը հեռագրում է Անդրկովկասի ներքին առևտրի ժողկոմատ և հայտնում, որ հոկտեմբեր, նոյեմբեր ամիսների նվազագույն պահանջարկը 65.000 փուֆ է⁴¹:

Նավթի առաքման խնդիրներից բացի՝ Հայկոոպի առջև ծագում են ավելի լուրջ խնդիրներ, որոնցում իրենց մեղքի բաժինն ունեին նաև վրացիները: Այնպիսի տպավորություն է ստացվում, որ նրանք դիտմամբ էին մնան խնդիրներ ստեղծում, որպեսզի Հայկոոպին դուրս մղեն շուկայից: 1926 թ. նոյեմբերի 25-ին Հայկոոպի Թիֆլիսի ներկայացուցչությունը դիմում է Անդրկովկասի ֆինանսների ժողկոմատի հարկային վարչությանը և հայտնում, որ Բաքվից Գարդաբանի կայարանով նավթամուղով Հայաստան առաքվող նավթի ողջ խմբաքանակի 0,7%-ի դիմաց ադրբեջանական կողմը Հայկոոպից գանձել է նավթի 2%-ը: Նավթամուղի գործարկման նոր կարգի համաձայն տարբերությունը որոշ ժամանակ անց պետք է վերադարձվեր Հայկոոպին, սակայն անսպասելիորեն որոշվել է տարբերությունը տալ նավթային սինդիկատին, որը հայկական կողմը անտրամաբանական է համարում: «Նշված պայմաններում մեր կողմից նավթի վաճառքը չի կարող ձեռնտու լինել, քանի որ մենք լրացուցիչ 1,3% վնաս ենք կրում, քանի որ տարեկան Գարդաբանի կայարանով Հայաստան է ուղարկվում 300.000 փուֆ նավթ», - նշված է դիմումի վերջում:

Այս կապակցությամբ Անդրկովկասի ներքին առևտրի ժողկոմատին է դիմում նաև Պիրգուլյանը՝ խնդրելով պաշտպանել «Հայկոոպի» շահերը⁴²:

1927 թ. սկսած՝ նոր խնդիրներ են առաջանում հայկական և ադրբեջանական ընկերությունների միջև: Հունվարի 3-ին Լենքաղզավգործկոմի «Առարդի»⁴³ կառավարիչ Ստեփանյանը գրություն է ուղարկում Ներքառ-ժողկոմատին՝ դժգոհելով, որ Նեֆթեսինդիկատը հայտնել է, որ այլևս Լենինականի օճառի գործարանին չի կարող օճառի արտադրության համար անհրաժեշտ հումք բաց թողնել, քանի որ Հայկոոպի հետ պայմանավորվածության համաձայն՝ մնան հումք ՀՍԽՅ տարածքում կարող է բաշխվել միայն Հայկոոպի միջոցով, իսկ վերջինս հրաժարվել է դա տրամադրելուց:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղը, ֆ. 124, ց. 1, գ. 64, թ. 18:

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 20:

⁴² Տե՛ս նույն տեղը, թ. 23:

⁴³ Լենքաղզավգործկոմի առևտրի և արդյունաբերության վարչություն:

Գրության վերջում նշվում է, որ գործարանը 1927 թ. համար ծրագրել է արտադրել 30-40 հազար փուֆ օճառ, և առանց հունքի դա հնարավոր չէ իրականացնել: Ստեփանյանը Ներքառժողկոմատից խնդրում է միջնորդել Նեֆթեսինդիկատի ղեկավարությանը խնդրի կարգավորման համար⁴⁴:

Այս խնդիրը ծագել էր դեռևս 1926 թ. դեկտեմբերի կեսերից: Սկզբում Լենքաղզավգործկոմի «Առարդը» փորձում էր հարցը կարգավորել Հայկոոպի հետ, սակայն դեկտեմբերի 18-ին Հայկոոպի վարչության ղեկավար Ֆուլիյանը պաշտոնապես հայտնել էր «Առարդին», որ իրենց կարիքների համար ամսական անհրաժեշտ է երկու վագոն հունք, սակայն Հայկոոպը ստանում է միայն մեկ վագոն և «Առարդին» ոչինչ տրամադրել չի կարող⁴⁵:

Այս գրությամբ Հայկոոպի ղեկավարությունը կարծես հուշում է «Առարդին», որ իրենց մեջ մեղավոր չփնտրեն և փորձեն հարցը կարգավորել Անդրկովկասի ղեկավարության հետ: «Առարդը» դիմում է ԽՍՀՄ Նեֆթեսինդիկատին և դեկտեմբերի 19-ին ստանում է պատասխան այդ գերատեսչության Մերձավորարևելյան շրջանների վարչությունից: Պատասխանում նշվում է, որ իրենց կողմից արվել է համապատասխան կարգադրություն դեկտեմբերի 20-31-ն ընկած ժամանակահատվածում «Առարդին» տրամադրել 1 վագոն հունք: Սակայն այդ ապրանքի նկատմամբ պահանջարկի ավելացման պատճառով դրա բաշխման գործին միջամտել է Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում Անդրֆեդերացիայի առժողկոմատի լիազոր վարչությունը, որը դեկտեմբերի 6-ին ընդունել է որոշում, համաձայն որի՝ հետագայում Ադրնավթառը Հայաստանին և Վրաստանին այդ հունքը պետք է մատակարարի բացարձակապես Հայկոոպի և Վրացպետկոոպի միջոցով: Ըստ այդմ՝ եզրակացվում է, որ «Մերձավորարևելյան շրջանների վարչությունը այսուհետև հնարավորություն չունի Ձեզ առաքել հունք»⁴⁶:

Ինչպես երևում է, հարցը բավականին կարևորություն էր ներկայացնում հայկական կողմի համար, հակառակ պարագայում գործին չէր միջամտի ՀԽՍՀ-ում Անդրկովկասի ներքին առևտրի ժողկոմատի լիազոր ներկայացուցիչ Պիրգուլյանը: Նա 1927 թ. հունվարի 7-ին հեռագիր է ուղարկում Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում Անդրֆեդերացիայի առժողկոմատի լիազոր վարչության նախագահ Բաղիրովին: Հեռագրում նշվում է, որ Լենինականի օճառի գործարանը ծրագրել է 1927 թ. համար արտադրել 30-40 հազար փուֆ օճառ, ուստի պահեստավորել է անհրաժեշտ քանակությամբ հունք, բացառությամբ նավթօճառի⁴⁷: Բացի դրանից, Բաքվում գտնվող ԽՍՀՄ Նեֆթեսինդիկատի Մերձավորարևելյան շրջանների վարչությունը հրաժարվում է նավթօճառ մատակարարել Լենինականի գործարանին՝ նշելով, որ նոր կարգի համաձայն՝ Ադրնավթառը Հայաստան նավթօճառ պետք է առաքի միմիայն Հայկոոպի միջոցով, իսկ մյուս կողմից՝ ամսական Հայկոոպին հատկացվում է ընդամենը 1 վագոն, որը շատ քիչ է Երևանի և Լենինականի գործարանների համար: Հեռագրի վերջում Պիրգուլյանը խնդրում է կան ամսական Լենինական առաքել 1 վագոն նավթօճառ, կան էլ ավելացնել Հայկոոպին առաքվող հունքի քանակը⁴⁸:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 25:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 27:

⁴⁶ Նույն տեղում, թ. 26:

⁴⁷ Արխիվային փաստաթղթում ռուսերեն գրված է мылонафт:

⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 28:

Կարծես թե նախօրոք տեղյակ լինելով Պիրգուլյանի գրության մասին՝ Ադրնավթառը գրությունից 2 օր առաջ՝ հունվարի 5-ին, իր հերթին համապատասխան նամակ է ուղարկում Անդրկովկասյան երկաթուղիների վարչությանը: Սակայն հետաքրքրականն այն է, որ նամակում Ադրնավթառը պահանջում է ավելացնել վագոնների թիվը՝ հղում անելով այն հանգամանքին, որ Վրացպետկոոպի պահանջարկն ավելացել է, իսկ Չայկոոպի պահանջների մասին չկա ոչ մի խոսք⁴⁹: Տեսնելով, որ տեղաշարժ չկա, Չայկոոպի վարչության ղեկավար Ֆոլյանը հունվարի 13-ին հեռագրում է Անդրներքառժողովմատի Չայաստանի լիազոր վարչությանը՝ խնդրելով միջնորդել համապատասխան մարմինների առաջ՝ ավելացնելու Ադրնավթառին հատկացված վագոնների քանակը, որպեսզի Չայաստան ներմուծվող նավթամթերքների ծրագրի իրականացումը վտանգի տակ չլինի⁵⁰: Հունվարի 21-ին նմանատիպ հեռագիր Անդրներքառժողովմատին ուղարկում է նաև Պիրգուլյանը՝ խնդրելով արդյունքների մասին տեղեկացնել⁵¹: Մի քանի օր հետո՝ հունվարի 25-ին, Անդրներքառժողովմատի Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի լիազոր վարչությունը հեռագրում է Պիրգուլյանին և հայտնում, որ իրենք դիմել են ԽՍՀՄ Նեֆթեսինդիկատի վարչության նախագահ Սերեբրովսկուն՝ խնդրելով ավելացնել նավթածառի բաշխման չափաբաժինը Անդրկովկասի հանրապետությունների համար⁵²:

Զնայած գործադրած ջանքերին՝ հայկական կողմը հաջողության չի հասնում բեռնափոխադրումների ծավալի ավելացման հարցում: 1927 թ. փետրվարի 22-ին Անդրներքառժողովմատի վարչության նախագահ Նովիկովը հեռագրում է Պիրգուլյանին և հայտնում, որ հարցը ուսումնասիրվել է, և պարզել են, որ Անդրկովկասյան երկաթուղիները տեխնիկապես չեն կարող օրական սահմանված քանակից շատ փոխադրում իրականացնել⁵³:

Արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ օր օրի նոր խոչընդոտներ էին առաջանում Չայաստան նավթամթերքների առաքման հարցում: Ապրիլ-մայիս ամիսներին բեռների փոխադրման ժամանակ առաջանում են լրացուցիչ ծախսեր, որոնք հայկական կողմը փորձում է վճարել առաքող կողմի հաշվին: Ապրիլի 20-ին հայկական կողմը դիմում է Անդրներքառժողովմատի ադրբեջանական ներկայացուցչություն և հայտնում, որ բեռների փոխադրումների ժամանակ առաջացած լրացուցիչ ծախսերը կապ չունեն նավթածառի գնման հետ, սակայն կարող են բարձրացնել ինքնարժեքը: Դիմումի մեջ խնդրվում է կա՛ն այդ ծախսերը փոխանցել Ադրնավթառի հաշվին, կա՛ն էլ դրանք հասցնել նվազագույնի⁵⁴: Սրան ադրբեջանական կողմը պատասխանում է մայիսի 7-ին և հայտնում, որ Ադրնավթառը նավթամթերքները վաճառում է ԽՍՀՄ Նեֆթեսինդիկատի գներով, ուստի չի կարող իր վրա նման ծախսեր վերցնել, և հետևաբար նավթամթերքների առաքումը պետք է իրականացվի ընդունող կողմի հաշվին⁵⁵:

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 35:

⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 36:

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 37:

⁵² Տե՛ս նույն տեղը, թ. 29:

⁵³ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 38:

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 53:

⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 55:

Ամփոփելով ցանկանում ենք նշել, որ Խորհրդային Ադրբեջանում ՅՍԽՅ մարմինների և հատկապես Հայառի իրականացրած գործողությունները հիմնականում պսակվեցին հաջողությամբ: Հայառի Շարուրի ներկայացուցչության հիմնական խնդիրն էր Նախիջևանում ձեռք բերել բամբակ և կերակրի աղ, ինչը հետագայում փոխանակվում էր Խորհրդային այլ հանրապետություններում՝ երկիր ներմուծելով հացահատիկ և առաջին անհրաժեշտության ապրանքներ: Ի տարբերություն Շարուրի բաժանմունքի՝ Բաքվի բաժանմունքը հիմնականում զբաղված էր Ադրբեջանի մայրաքաղաքում հայկական ձեռնարկությունների համար պայմանագրեր կնքելով և տեղում հայկական արտադրության արդյունաբերական և գյուղատնտեսական ապրանքներն իրացնելով: 1926 թ. սկսած՝ հայկական կողմը Բաքվի նավթային սինդիկատի հետ ուղղակի հարաբերություններ հաստատելու քայլեր ձեռնարկեց, ինչը հնարավորություն կտար հայկական ձեռնարկություններին մատչելի գնով ստանալ նավթ և նավթամթերք:

ГРИГОР БАЛАСАНИЯН – *Из истории армяно-азербайджанских торгово-экономических связей (1923–1927 гг.)*. – Власти АрмССР ещё в 1921–1922 гг. накопили большой опыт работы с государственными и кооперативными предприятиями Азербайджана, что во многом способствовало развитию армянской экономики. Двусторонние отношения обеспечили Армении бесперебойными поставками нефти, взамен же в соседнюю республику вывозилась руда и иные товары. После образования СССР в Армении развернулась энергичная работа по улучшению социально-экономического положения. Важная роль в этой работе принадлежала внешней торговле, в частности с Азербайджаном. Торговые отношения с ним условно делятся на два периода. В первый из них (1923–1925 гг.) армянская сторона предпринимала шаги по развитию сельского хозяйства, и основу товарообмена составлял хлопок. А в 1925–1927 гг. торговля с азербайджанцами ставила целью промышленное развитие, соответственно главным пунктом товарообмена были нефть и нефтепродукты.

GRIGOR BALASANYAN – *From the History of Armenian-Azerbaijani Trade-Economic Connections (1923-1927)*. – The authorities of SSRA had a big working experience with various state and cooperative enterprises which had been accumulated already in 1921-1922 and those relations greatly promoted the economic development of Soviet Armenia. This cooperation provided the unobstructed delivery of oil from Azerbaijan to Armenia in lieu of ore and other goods exported from Armenia. Becoming part of the USSR, the authorities of Soviet Armenia didn't forget the rich experience of establishing foreign trade and economic ties well aware of the fact that the foreign trade could play an important role for the sake of that purpose. The relations can conditionally be divided into two parts. During the first half of 1923-1925, the Armenian side took steps for the development of agriculture and, besides, the cotton was accepted as the basis of exchange of commodities. In the second half of 1925-1927, the relations with the Azerbaijanis were aimed at the development of the country's industry, oil and oil-products were the main means of the exchange of commodities and trade.